

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

У сучасних літературознавчих дослідженнях усе виразніше виокремлюється тематологічна течія, пов'язана із простором культури. Категорія «теми» тут має небагато спільного з традиційним значенням терміна. У новому його розумінні найважливішим стає не стільки опис засад, які організують текст, скільки простеження «таємних спорідностей», прихованих ідентичностей, що мають найрізноманітніші вияви. Тому тема літературного тексту розуміється як «глибинна структура». Для її визначення важливим є критерій повторюваності, а «важливість» теми визначає її місце у просторовій організації твору. Крім того, тема є своєрідною зв'язкою між твором і автором, є «суттю пережитого досвіду, що формує як індивідуальність автора, так і його художній твір»¹.

Дослідження, про які йдеться, не обмежуються звичайною реєстрацією мотивів і сюжетів. Вони виходять за межі традиційного літературознавчого регіоналізму², їхній пізнавальний горизонт є визначальним для опису процесу формування певного культурного простору та його функцій у культурі. Новітні підходи погоджують історико-літературну перспективу з антропологічною. На нашу думку, поєднання цих взаємодоповнюваних перспектив

¹ E. Wiegandt. *Austria felix, czyli o micie Galicji w prozie współczesnej*. – Poznań, 1988. – S. 13. E. Сарновська-Темеріуш уводить поняття «культурної тематології». Пор. її статтю *W kręgu badań tematologicznych // Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa* / pod red. H. Markiewicza i J. Sławińskiego. – Kraków, 1976. – S. 171.

² Вона пов'язана з концепцією регіональних літературних шкіл, яка «окремішність духу» ставила у залежність від сукупності територіальних, етнографічних і культурних чинників певного регіону. Усталеними є назви «литовсько-білоруська» і «українсько-подільська» школи. Література предмета на цю тему багатюща. Із найновіших джерел: В. Hadaczek. *Kresy w literaturze polskiej XX wieku. Szkice*. – Szczecin: Ottonianum, 1993. – S. 16 – 17; Т. Wójcik. *Pejzaż w poezji Jarosława Iwaszkiewicza*. – Warszawa: Semper, 1993. –S. 112–113; М. Janion. *Szkola białoruska w poezji polskiej // «Przegląd Wschodni»*, 1991. – Т. I. – Z. 1. – S. 35–48.

сприяє повнішому описові феномену Кресів. Висвітлюючи процес зростання великих літературних креацій, дослідник водночас наближається до антропології культури, зосереджує увагу на «цілісному» баченні та документує «тривалі структури»¹. Літературні креації цікаві нам так само, як і культурні, адже «через аналіз категорій культури антрополог (або взагалі дослідник такого напрямку, оскільки антропологія є не лише для антропологів) намагається реконструювати світогляд учасників культури, виявити в них “цілісну картину світу”»².

Представлені в цій книзі роздуми виходять за межі автотелічності літератури. Вони впливають не з бажання ототожнити історію літератури з історією культури, а з переконання, що історія літератури не повинна забувати культурного характеру досліджуваного у її рамках предмета³.

Звернення до антропологічного і суб'єктивного розуміння культури зобов'язує простежувати особливості семантики спільнот, що є носіями цієї культури, отих «гуманітарних співчинників»⁴, які визначають своєрідність і окремішність культурних систем. Йдеться про те, як самі суб'єкти «бачать» і «переживають світ»⁵, організують його у поняттєві системи⁶. У такий спосіб ми наближаємося до феномену Кресів, який, на нашу думку, потребує окремого потрактування й окремого зрозуміння,

¹ Визначення Ф. Броделя є переказом основного розрізнення дослідницьких перспектив – зосередження на «короткочасності» й необхідності опису та розуміння «тривалості». Див.: F. Braudel. *Historia i nauki społeczne: długie trwanie* // F. Braudel. *Historia i trwanie*. – Warszawa, 1971. – S. 46–89.

² W.J. Burszta i K. Piątkowski. *Antropologia współczesna, antropologia współczesności czy antropologia negatywna?* // *Socjologia a antropologia. Stanowiska i kontrowersje* / Pod red. E. Tarkowskiej. – Wrocław, 1992. – S. 76.

³ Поп.: К. Łęcki. *Literatura jako fakt społeczny. O niektórych socjologicznych osobliwościach współczesnej kultury artystycznej* // A. Lipski i K. Łęcki. *Perspektywy kultury artystycznej*. – Warszawa, 1992. – S. 249–251.

⁴ Гуманітарний співчинник ми розуміємо згідно з поглядами Ф. Знанецького, висловленими у: *Wstęp do socjologii*. – Poznań, 1922. – S. 33.

⁵ Різні аспекти концепції світу переживання і наслідки, які впливають з неї для суспільних наук, репрезентує книжка: *Świat przeżywany. Fenomenologia i nauki społeczne*. Zebrali i wstępem opatrzyli Z. Krasnodębski i K. Nellen. – Warszawa: PIW, 1993.

⁶ Поп. М. Buchowski i W.J. Burszta. *O założeniach interpretacji antropologicznej*. – Warszawa: PWN, 1992. – S. 91.

оскільки він вирізняється певним спільним культурним колом, «спільним світом» і «спільним знанням»¹. Він виявляється як вид антропосу, який має власну онтологію, власний «центральный краєвид»², власну ідентичність та аксіологію.

Простір кресової культури, трактований як «спільне багатство», постає як об'єкт загального культу, опіки й охорони. Ми прагнемо реконструювати систему цінностей кресової субкультури. Суттєвим елементом субкультури вважаємо чуттєвість та емоційність, які виражаються відповідною символікою. «Усяка субкультура, – пише П. Лерман, – може розглядатися в категоріях комбінації мови, цінностей і поведінки»³. Чеслав Матусевич виділяє чотири суттєві структурні елементи, що визначають обличчя зазначеної субкультури. Це своєрідна мова, чуттєво-емоційна тональність, форми поведінки та система цінностей.

Варто підкреслити, що серед кількох термінів⁴, якими послуговуються нині історики літератури й культури з метою вираження детермінант ідентичності описуваних перипетій східної теми,

¹ Терміни «спільне, взаємне знання» та «спільний світ» запозичені з праці Т. А. ван Дейка, у польському літературознавстві їх популяризував С. Бальбус. Пор. його книжку: *Między stylami*. – Kraków: Universitas, 1993. S. 76.

² Поняття «центрального краєвиду» запровадив К. Вика в есеї «*Bose ścieżki*» (1947), визначивши його таким чином: «Щось подібне кожен із нас носить під повіками. Це до нього звертається уява письменників, коли вони являють нам найближчі серцю постаті. Увесь світ може бути в пам'яті як рухома по колу сцена, на якій тільки одне це місце не обертається. (...) Лише краєвид можна забрати з собою в кожну подорож і не згубити навіть тоді, коли все необхідно покинути, залишитися нагим, позбувшись усіх речей». К. Wyka. *Nowe i dawne wędrówki po tematach*. – Warszawa, 1978. – S. 13 i 17. Притягальну силу центрального пейзажу особливо відчували всі ті, хто мусив із політичних причин покинути місце свого народження. Не випадково есеї К. Вики цитували на сторінках еміграційних часописів. Пор., напр., «*Biuletyn Koła Lwówian*» (Londyn) 1979. – Nr 36. – S. 18.

³ P. Lerman. *Argot, Symbolic Device and Subcultural Delinquency* // «*Amer. Sociological Review*». – 1967. – T. 32. – S.200. Цит за: С. Matusewicz. *Psychologia wartości*. – Warszawa, 1975. – S. 146. На цій самій сторінці С. Матусевич реферує свої міркування про субкультуру.

⁴ Напр., Н. Тейлор називає свій есеї «*Dziedzictwo W. X. Litewskiego w literaturze emigracyjnej*». – «*Kultura*» (Paryż), 1986. – Nr 10; Ю. Мерошевський намагався на шпальтах паризької «Культури» поширити термін ULB. Пор.: J. Mieroszewski. *Rosyjski kompleks polski i obszar ULB* // «*Kultura*», 1974. – Nr 9; Є. Бартмінський уважає, що поняття «креси» є однобічним, тому належить уживати термін «пограниччя», пор.: «*Akcent*», 1992. – Nr 2–3. –S. 383.

ми обираємо поняття *Креси* (польськ. *kresy*), оскільки воно є найбільш відповідним для польського способу бачення кресової субкультури в міжвоєнний період. Саме таке бачення становить термінологічну основу цієї монографії. Сформульовані узагальнення стосуються лише пропонованої тут польської точки зору, яка в наступних дослідженнях має бути узгоджена з поглядами решти учасників суспільної комунікації, репрезентованої письменниками інших народів і культур, що спільно жили на просторах давніх східних кресів Речі Посполитої¹.

Поняття *субкультури* кореспондує в цій монографії з категорією *спільноти*. Дихотомічний поділ суспільних груп на спільноти (*communities*) й об'єднання (*associations*), запроваджений Робертом Мак'Айвером² в соціології (а ще раніше застосований у працях Еміля Дюркгайма та Фердинанда Тонніса³), увиразнив роль просторової локалізації спільноти, її прив'язаність до певної території. Треба зауважити, що просторова локалізація не обов'язково означає тривале зайняття спільнотою якогось простору⁴. Найважливішим для спільноти є зв'язок, завдяки якому вона існує. Вже Ф. Тонніс, розрізняючи три основних елементи спільноти – кров, землю і дух, – зауважив, що їм відповідають певні види зв'язку. Наприклад, зі спільнотою крові пов'язується однакове ставлення до суті людяності, його визначає зв'язок спорідненості; зі спільнотою землі – зв'язок із анімальним життям, що відповідає ідеї сусідства; зі спільнотою духу – зв'язок ментального життя, котрий виявляється в ідентичному ставленні до святих місць і шанованих богів⁵.

¹ Окремим завданням є простеження зв'язків між кресовою польською літературою і польським різновидом німецької літератури. Пор. на цю тему: H. Orłowski. *Topos «ojczyzny utraconej»* / Tłum. G. Supady, // «Borussia», 1993. – Nr 6. – S. 76–79. У дослідженнях, присвячених сучасній кресовій польській літературі, також постає проблема «спільних місць» із фолкнерівською моделлю світу.

² Пор.: R.M. MacIver. *Society, Its Structure and Changes*. – New York, 1931.

³ Пор.: E. Durkheim. *De la division du travail social*. – Paris, 1893; F. Tönnies. *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). Цит. за вид.: *Wspólnota i stowarzyszenie* / Przeł. M. Łukasiewicz. – Warszawa, 1988.

⁴ Пор. K.Z. Sowa, *Wstęp do socjologicznej teorii zrzeszeń*, Warszawa 1988, s. 22. Тут також подано широкий огляд літератури з цієї проблематики.

⁵ Пор.: F. Tönnies, *op. cit.*, s. 34–35 і 263.

Сучасний польський соціолог Анджей Шпоцинський поняття спільноти застосовує для таких об'єднань, «участь у яких спирається не на формальні критерії, а впливає зі спільних ідей, цінностей, шанування однакових загальних символів ідентичності»¹.

Креси ми розуміємо як особливий вид знакової спільноти, що послуговується відповідними кодами із певним набором символів (згідно з Умберто Еко)² та має встановлений репертуар³. Додамо, що у нашій моделі зазначені складники виконують функцію підтримки зв'язків спільноти.

Бажаючи реконструювати актуалізовані з традиції і створювані в міжвоєнний період складники знакової спільноти в такому її розумінні, в описі потрібно враховувати «інтертекстуальний простір»⁴, який творить семіотичні стилі поведінки, звичаїв, світогляду, а також літературні й дискурсивні тексти, що його репрезентують: щоденники, політичні документи, публіцистичні висловлювання тощо.

Перша частина назви нашої монографії вказує, що предметом дослідження є кресова література, тобто та галузь творчості, назву якої вже виразно окреслено літературною критикою з огля-

¹ A. Szpociński. *Kanon kulturowy* // «Kultura i Społeczeństwo», 1991. – Nr. 2. S. 49–50.

² У. Еко вважає: «Код встановлюється тоді, коли комуніканти мають у своєму розпорядженні певний набір символів; вони обирають ті з них, які хочуть поєднати, і поєднують їх за певними правилами. Відтак виробляється ніби кістяк будь-якого коду, в якому відношення уявляються як здійснювані вздовж двох осей – вертикальної та горизонтальної, парадигматичної і синтагматичної. Всь парадигматики – це всь символів і правил (що обираються – всь селекції); всь синтагматики є всью комбінацій, на якій символи сполучаються у все складніші синтагматичні ланцюги, що утворюють, зрештою, реальний текст». Див.: U.Eco. *Pejzaż semiotyczny* / Przeł. A. Weinsberg. – Warszawa, 1972. – S. 77.

³ «Репертуар уявляється як реєстр символів із можливим встановленням відповідності певним значенням. Код є впорядкуванням цих символів у систему різниць та опозицій, а також включає правила їх сполучуваності». U. Eco, *op. cit.*, s. 77–78. Ці спостереження певною мірою перебувають у контексті системи прагматики знакової комунікації, яку розробив Ч. Морріс. Цей дослідник застосував термін *semiosis* для окреслення динамічного характеру зв'язку між значенням – цінністю – дією. Проблема вичерпно висвітлив Е. Кузьма: Е. Kuźma. *Mit Orientu i kultury zachodu w literaturze XIX i XX wieku*. – Szczecin, 1980. – S. 26–31.

⁴Таку формулу ми використовуємо згідно з концепцією С. Бальбуса. Див. його монографію: *Między stylami*, *op. cit.*, s. 58.

ду на її тематичні й генетичні зв'язки зі східними теренами Речі Посполитої¹. Утім, це не означає, що ми намагатимемося ізольовати знаки, системи й літературні коди, адже, досліджуючи різні аспекти «значенневого цілого», ми звертатимемося до системи комунікативних відносин (окресленої в назві формулою «креси літератури»), яка дає можливість уповні висвітлити суть літературної комунікації лише при розгляді її як своєрідної складової суспільної комунікації². Інтеріоризовані суспільні, історичні чи політичні елементи, формуючи «історію подій»³ міжвоєнного періоду, стають іманентними складовими кресових творів. Тому не можна нехтувати «простором висловлювання»⁴, в якому літературні тексти виникли, бо він також формує семантику поведінки, міфи, традиції, пам'ять і створювані культурні канони.

Ми робимо логічний наголос на кресовій культурній парадигмі, аналіз якої можна здійснити через мережу систем взаємодоповнюваних і динамічних уявлень, що містять інший набір символів, стратегій і літературних топосів, наявних не лише у високохудожньому обігу, а й – можливо, навіть виразніше – в обігу популярному⁵. Різні розділи монографії представляють щораз іншу, часткову «правду», яка співтворює цю парадигму, «правду», що мусить бути виражена за допомогою змінного поняттєвого й аналітичного інструментарію.

Досліджуваний феномен Кресів було поділено на вказані вище складові, які представлені в окремих розділах. У результаті ми вста-

¹ У культурній свідомості міжвоєнного періоду існувало поняття «кресової літератури». Ним послуговувалися, зокрема, С. Колачковський, Ю. Кшижановський, І. Фік.

² Пор.: М. Głowiński. *Od metod zewnętrznych i wewnętrznych do komunikacji literackiej* // М. Głowiński. *Poetyka i okolice*. – Warszawa, 1992. – S.16.

³ Визначення, повторене Ф. Броделем з метою підкреслення різниці між історією коротких відрізків часу – доль індивідумів, подій, та історією «з глибоким диханням», яка оперує масштабами століть. Пор.: F. Braudel, *op. cit.*, s. 49–50.

⁴ Дж. Каллер зазначає: «Читати – це означає розташовувати твір у просторі висловлювання, відносити його до інших текстів та кодів у тому просторі...». J. Culler. *Presupozycja i intertekstualność* (1976) /Тlum. К. Rosner // «Pamiętnik Literacki», 1980. – Z. 3 – S. 299–300.

⁵ Пор.: А. Witkowska. *Litewsko-białoruska przestrzeń idylliczna* // «Przegląd Wschodni», 1991. – T. I. – Z. 1. – S. 57.

новили репертуар, реконструкція якого дала модель явища та виявила правила сполучення її складників. У зв'язку з цим, перший (вступний) розділ «Креси як феномен культури» коротко представляє та називає й узагальнює представлені в праці найважливіші проблеми, висвітлюючи деякі мотиви аж до сучасності. Натомість кінцевий розділ, «Імена книги Кресів», увиразнює як «ідеальні типи»¹ кресової міжвоєнної літератури, так і цілком відмінні способи розуміння «Книги», яка виростає до значення символу антропологічного досвіду кресової спільноти. Її значення наближається до ролі путівника, комплексу польськокомовних топосів кресової спільноти, Книги Книг, що містить захисні зв'язки і перетворюється на елемент культурного канону, який підлягає захисту й збереженню; ця Книга Книг функціонує як єврейський Ковчег Завіту.

Гадаємо, що представлена реконструкція кресової парадигми, хоч і здійснена в оперті на історико-літературні факти та явища, які мали місце в міжвоєнний період², у ситуації нинішнього оприлюднення Кресів³ спричиниться до повнішого

¹ Важливість і придатність «ідеальних типів» для пізнання конкретних культурних явищ підкреслював М. Вебер. Про його способи розуміння і визначення «ідеальних типів» див.: J. Szacki. *Historia myśli socjologicznej*. – Cz. 2. – Warszawa, 1981. – S. 522–523.

² Часові межі були потрактовані нами еластично, бо, парафразуючи формулу Е. Бальцежана, застосовану в дослідженні «*Dialektyka polskiego dwudziestolecia międzywojennego*» (*Prace ofiarowane Henrykowi Markiewiczowi*. – Kraków, 1984), можна сказати, що представники кресової спільноти «міф початку» нової епохи пов'язували з 1914 р. Для них 1914 рік започатковував нові часи, оскільки тоді «померло» ХІХ століття. Натомість «міф кінця» 20-ліття виводили рішуче за межі 1939 року, а жовнірська солдатська поезія була, на думку М. Гемара, останньою лінією польської оборони. Без сумніву, Ялтинська угода поклала край міжвоєнній епосі. Однак модель світу, сформована в часи ІІ Речі Посполитої, відлунує в еміграційній літературі ще в п'ятдесяті роки.

³ «Повернення» кресової проблематики помітне у різних формах сучасного життя. Ця проблематика дає про себе знати у книжкових публікаціях (зокрема репринтних та в перевиданнях), в активізації творчості багатьох письменників, у телевізійних програмах (напр., цикл бесід професора В. Зіна «Над Німаном, Піною і Прип'яттю» з 1989 р; в репортажі С. Августика «Подорожі на Креси» (з 1990 р.), в акціях, присвячених некрополям (переважно львівським і віленським), у зацікавленні локальними культурами, у відродженні постатей Щепека і Тонека, в захопленні львівською кухнею і т. д., і т. п. Див.: К. Корпка. *Powrót Kresów // «Tygodnik Literacki»*, 1991. – № 13–14. – S. 24. Ця проблема заслуговує на окреме соціологічне дослідження.

розуміння «повернення» такої проблематики. Саме це «довге тривання» і постійне відродження національної символіки та міфів, що асоціюються з Кресами, дають можливість говорити про явище цього феномену. Після періоду штучного замовчування ця проблематика повертається майже незмінною, засвідчуючи важливість питань про суть і функції національних стереотипів, а також дає усвідомлення, що літературі приписана роль музею пам'яті.